

Światopogląd unaukowiony a rozwój osobowości

Kształtowanie osobowości człowieka stanowiło od dawna jeden z ważnych obszarów badań psychologicznych i refleksji filozoficznej. Istnieje wiele psychologicznych badań i teorii osobowości. Jednak nie można powiedzieć, aby osiągnięto widoczne rezultaty w integracji wyników tych badań. Pomimo tego, iż w różnych teoriach można spotkać niemało twierdzeń podobnych, są one rozważane w ramach odmiennych systemów. W rezultacie poszczególne teorie przedstawiają niekiedy sprzeczne poglądy na temat czynników, od których zależy kształtowanie i rozwój osobowości.

W związku z rozważanym tematem nasuwa się wiele pytań podstawowych. Po pierwsze - czym jest osobowość i jakie funkcje spełnia ona w stosunku do człowieka. Po drugie - czym jest światopogląd oraz dlaczego i po co człowiek go wytwarza i posiada. I wreszcie węzłowe pytanie, na które niniejszy szkic ma dać odpowiedź - w jakich stosunkach zależności i współzależności pozostają ze sobą światopogląd unaukowiony i osobowość, a jeśli pozostają w takich stosunkach, to jaki jest tego efekt.

PSYCHOLOGICZNE UJĘCIA OSOBOWOŚCI

Termin "osobowość" używany jest w wielu dyscyplinach: w filozofii, psychologii, socjologii, pedagogice, a nawet w nauce o prawie. W każdej z nich ma inne znaczenie. Ale i w obrębie jednej dyscypliny jego znaczenie określane jest różnorodnie. Amerykański psycholog Gordon W. Allport w 1938 roku zebrał kilkadziesiąt definicji osobowości. Jedną z głównych przyczyn ich odmienności jest to, że za pomocą tego pojęcia autorzy chcą opisywać odmienne zjawiska. Jedni chcą wyjaśnić fakt, że ludzie w sposób systematyczny różnią się między sobą. Inni autorzy zwracają uwagę na to, że zachowanie się człowieka cechuje pewna stałość. Między tymi ujęciami nie ma właściwie sprzeczności; jedni bardziej akcentują stałość zachowania, a drudzy różnice między ludźmi. Jeszcze inna grupa autorów rozpatruje osobowość jako "mechanizm" warunkujący organizację i kierunkowość zachowania się człowieka. Jest to nurt kliniczny w psychologii osobowości. Zwolenników tej orientacji interesuje również problem stałości ludzkiego zachowania i wykrywania różnic między ludźmi, ale przy tym wyraźnie określają oni, jakimi różnicami chcą się zajmować i czego stałość ustalać.

Personologowie radzieccy rozpatrują osobowość jako czynnik warunkujący zdolność człowieka do kierowania własnym zachowaniem. "Problemy psychologii osobowości - pisze P. M. Jakobson - podobnie jak sama osobowość pojawiają się tam, gdzie mamy do czynienia z kierowaniem własnym postępowaniem"¹. Podobnie rozważają problem osobowości inni radzieccy autorzy, m. in. Czamata i Bożewicz. Wydaje się, że rozwój personologii postępuje w kierunku poszukiwania mechanizmów warunkujących organizację czynności i ustalenia związków między tymi mechanizmami. Coraz więcej uwagi poświęca się mechanizmom warunkującym zdolność człowieka do kierowania samym sobą. Twierdzenia na temat tych mechanizmów formułuje się przede wszystkim na podstawie badań nad zachowaniem się ludzi oraz nad ich przeżyciami.

W ogóle "osobowość" jest jednym z najtrudniejszych pojęć w psychologii. Choć wszyscy posługujemy się tym terminem na co dzień, to na pewno mielibyśmy trudności, gdyby nam przyszło określić jego znaczenie. Personolog, dla którego jest to podstawowe pojęcie, nie może się od tego uchylić. Największy wachlarz prób definicji, a więc zarazem hipotetycznych zapatrywań na istotę osobowości, pochodzi od psychologów. Psychologiczne definicje osobowości można uporządkować w szeregu od czysto formalnych ku takim określeniom, w których skrótowo zawarta jest teoria osobowości. Formalnego pokroju są definicje, w myśl których osobowość jest ogółem cech psychicznych danej osoby, ujawniających się w postępowaniu. Podobnymi są określenia, zawierające - oprócz twierdzenia powyższego - inne, dalej idące, mianowicie, że osobowość jest zorganizowanym układem cech. Na ogół psycholodzy do definicji osobowości włączali bądź włączają, otwarcie lub domyślnie, następujące główne twierdzenia.

Osobowość jest:

- 1) całością cech psychicznych jednostki,
- 2) całością zorganizowaną, uwarstwioną, ułożoną hierarchicznie,
- 3) całością dynamiczną - przy czym w jednych koncepcjach każda cecha z osobna jest "energią", w innych - energia osobna, np. w postaci "instynktu", która kieruje ogółem cech,
- 4) całością, której tworzywem istotnym jest osobiste doświadczenie życiowe, zwłaszcza doświadczenie na tle "historii" osobistego współżycia z ludźmi, osobistej działalności i recepcji dzieł sztuki,
- 5) całością mającą sens i zmierzającą do urzeczywistnienia określonych ideałów i wartości.

Poszczególni autorzy akcentują różne twierdzenia, w czym ujawnia się głównie ich związek z daną nauką doświadczalną, np. z psychologią rozwojową, psychologią społeczną, psychopatologią itp. Jednocześnie trudno wskazać na koncepcję, której autor przeczyłby któremuś z powyższych twierdzeń. Bardzo trudno jest krytycznie wniknąć w różne psychologiczne sposoby ujmowania osobowości.

Ograniczę się do przytoczenia, jako przykładów, kilku definicji osobowości, twórców reprezentujących odmienne teorie osobowości, a tym samym inne spojrzenie na jej istotę.

Jeden z współtwórców personalizmu, W. Stern, podaje definicję osobowości już ukształtowanej. Według niego - "osobowość jest czymś, do czego człowiek zmierza, lecz czego nigdy w pełni nie osiąga"³ (tłum. Z. A.). W takim pojmowaniu osobowości ukształtowanie jej, w miarę możliwości dojrzałej, scalonej i zharmonizowanej, jest życiowym zadaniem poszczególnej osoby. Nie jest to proces bynajmniej naturalnego dojrzewania, lecz wciąż zmieniający się rezultat trudu życiowego, nastawionego na osiąganie wartości ponadosobistych. W koncepcji tej na czoło wysuwa się wartościujący i postulatyczny punkt widzenia.

Psycholog radziecki N. Tiepłow ujmuje osobowość jako "istotne, mniej lub bardziej trwałe i stałe cechy, takie jak zainteresowania, skłonności, zdolności, temperament i charakter"⁴. Tiepłow nie zajmuje stanowiska w sprawie, czy owe "trwałe i stałe cechy" osobowości stanowią zbiór czy zestrój. Jego definicja zbliżona jest do formalnych i nadaje osobowości charakter statyczny.

W porównaniu z powyższymi autorami, wybitny personolog Gordon W. Allport daje w swej definicji związane określenie osobowości, określając ją jako "dynamiczną organizację w obrębie jednostki tych systemów psychologicznych, które wyznaczają jedynie jej właściwe sposoby przystosowania się do jej osobistego środowiska"⁵ (tłum. Z. A.). W tym ujęciu osobowość danej jednostki jest sposobem przystosowania się do warunków środowiskowych. W koncepcji tej akcent pada na wysoce znaczące dla psychologii amerykańskiej pojęcie przystosowania się.

Jak widać, autorzy powyższych definicji są reprezentantami różnych kierunków w psychologii. Pierwszy z nich, W. Stern, zbliżony był do filozofii idealistycznej. Drugi reprezentuje psychologię marksistowską. Natomiast Allport uchyla

się od wiązania psychologii, w szczególności zaś nauki o osobowości, z określonym stanowiskiem filozoficznym. Wydaje się, iż taki punkt widzenia jest najbardziej obiektywny i sprzyjający rozwojowi wiedzy o osobowości.

Istotę osobowości w ujęciu dynamicznym, trafnie określa W. Szewczuk, proponując uniwersalną jej interpretację. Według tego autora osobowość to "centralny system regulacji i integracji czynności jednostki ludzkiej, społecznie ukształtowany sposób istnienia świadomego jednostki, na który składają się oparte na poznaniu rzeczywistości cele, działalność realizacyjna, ustosunkowania do innych ludzi i mechanizmy zabarwione w swej dynamice temperamentalnymi właściwościami organizmu"⁶. Definicja powyższa, pomimo że stanowi zbiór twierdzeń z różnych teorii osobowości, wydaje się być najlepszym naświetleniem istoty osobowości.

POJĘCIE ŚWIATOPOGŁĄDU UNAUKOWIONEGO

Pojęcie "światopoglądu", tak jak i inne pojęcia, którymi posługuje się nauka i mowa potoczna, zostało ukształtowane w procesie społecznego współżycia ludzi, w procesie rozwoju kultury ludzkiej i języka. Światopogląd jest zjawiskiem odgrywającym zasadniczą rolę w zrozumieniu stosunku człowieka do świata, świata do człowieka, w powstaniu u jednostki świadomości świata i siebie samej.

Aby poznać istotę światopoglądu, jego strukturę, wypada przyjrzeć się bliżej sposobom ujmowania tego zjawiska. Przedstawiciele nauk społecznych reprezentują różne opinie w tym względzie. Jedni pojmują światopogląd jako zbiór najogólniejszych twierdzeń o rzeczywistości, inni jako zbiór sądów, wyznaczających postawę człowieka wobec świata. W literaturze można dostrzec także próby łączenia obu tych koncepcji.

Krótki słownik filozoficzny określa światopogląd jako "system poglądów, pojęć i wyobrażeń o otaczającym świecie jako całości"⁷.

Podobne definicje można spotkać w każdej encyklopedii i podręczniku pedagogiki, psychologii czy socjologii. W pracy pt. "Światopogląd i życie codzienne" znajdujemy definicję, w której szczególną uwagę zwraca się na rolę przekonań. Światopogląd - czytamy tam - to "ogół przekonań wpływających na te zachowania człowieka, które są w jego epoce przez społeczeństwo moralnie oceniane - potępiane lub szanowane (i wpływających pod tym względem, pod jakim są one moralnie oceniane)"⁸. Wynika stąd, że w różnych epokach różnego typu przekonania mogą wchodzić w skład poglądu na świat. Wincenty Okoń przez światopogląd rozumie "zespół uzasadnionych naukowo przekonań, określających stosunek uczuciowo poznawczy człowieka do przyrody i społeczeństwa oraz wyznaczających jego postępowanie"⁹. Mimo pozornego podobieństwa obydwie te definicje różnią się między sobą, jako że określają odmienne co do zakresu pojęcia. Leszek Kołakowski rozszerza pojęcie światopoglądu na wszelkie przekonania, o ile tylko wpływają na postępowanie człowieka, a równocześnie zawęża je w porównaniu z definicją Okonia, twierdząc, że nie chodzi tutaj o wszelki "poznawczo uczuciowy stosunek", tylko o akt akceptacji lub negacji, pochwały lub potępienia - charakterystyczny dla danej epoki.

Tadeusz Kotarbiński traktuje światopogląd jako pogląd na całość rzeczywistości i wyodrębnia z ogółu przekonań człowieka o świecie jako całości tylko przekonania filozoficzne, twierdząc, że "filozoficzny pogląd na świat to tyle co system hipotez, charakteryzujących i tłumaczących stosunek ducha i materii w ogromie rzeczywistości"¹⁰.

Bardzo trafnie oddaje istotę światopoglądu Jan Szmyd. Odrzuca on formalne podejście do zjawiska i proponuje rozpatrywanie poglądu na świat z punktu widzenia człowieka tworzącego go w sobie i doświadczającego siebie. I tak wed-

ług tego autora światopogląd "jawi się przede wszystkim jako pewien rodzaj refleksji o charakterze otaczającej nas rzeczywistości, o naszym w niej miejscu i roli do spełnienia, o tym co w życiu najcenniejsze i dla czego warto żyć i działać, refleksji o sprawach fundamentalnych, sięgającej do korzeni i istoty wszechrzeczy; wyrastającej z zadumy nad światem, ze zdolności spontanicznego nań patrzenia, z potrzeby całościowego i uporządkowanego jego ujmowania"¹¹.

Wśród przedstawionych wyżej definicji światopoglądu są takie, które w swej treści odzwierciedlają naukowy stosunek do rzeczywistości oraz takie, które traktują światopogląd jako zjawisko szczególne wśród wszystkich poglądów. Bardzo ważnym zagadnieniem jest problem naukowości i nienaukowości światopoglądów, ich roli w formułowaniu wiedzy o rzeczywistości otaczającej człowieka i o nim samym. Wśród sądów o rzeczywistości szczególnie miejsce zajmuje naukowy pogląd na świat, który w dalszej części rozważań nazywał będę światopoglądem unaukowanym.

W niektórych koncepcjach naukowość światopoglądu jest rozumiana jako całościowa jego charakterystyka. Istnieją w tym względzie dwa stanowiska: jedno z nich polega na ograniczaniu światopoglądu do treści opisowo-poznawczej, w ramach drugiego stanowiska naukowość światopoglądu jest odniesiona do jego wartości i strony wartościującej¹².

Niekiedy uważa się, że warunkiem koniecznym naukowości światopoglądu jest obecność w nim przekonań zaczerpniętych z nauki, bądź wskazanie, że nauka jest podstawą opinii światopoglądowych.

Najpełniejszą z tego punktu widzenia koncepcję unaukowanego światopoglądu przedstawił Zdzisław Cackowski. Po pierwsze, naukowość poglądu na świat odniósł do jego treści poznawczych. Po drugie, autor ten wyszczególnia dwa rodzaje kryteriów światopoglądu unaukowanego: pochodzące z nauki oraz z filozofii. A więc, światopogląd unaukowany to taki, "którego część teoretyczna tworzona jest na podstawie wie-

dzy potocznej lecz z wynikami nauk szczegółowych zgodnej a także na podstawie rygorów myślowych, sprawdzonych w naukach szczegółowych lub niesprzecznych z tymi rygorami"¹³.

Wobec powyższego, filozoficzne kryterium światopoglądu unaukowanego wiąże się z uznaniem tezy, że przekonania światopoglądowe odnoszą się do świata, który bada nauka, natomiast światopogląd nieunaukowany jest określony jako odnoszący się do bytów o charakterze nadprzyrodzonym.

Można mówić nie o jednym, lecz o wielu światopoglądach unaukowanych. Jedną z odmian światopoglądu unaukowanego jest światopogląd marksistowski.

Naukowość światopoglądu nie jest czymś stałym i niezmiennym, lecz czymś, co wymaga permanentnej weryfikacji, jako że żaden światopogląd unaukowany nie pretenduje do rozstrzygnięć ostatecznych.

ŚWIATOPOGLĄD UNAUKOWIONY A ROZWÓJ OSOBOWOŚCI

Podjęty temat dyktuje potrzebę ujęcia omawianych kategorii w płaszczyźnie psychologicznej i traktowania ich jako faktów psychologicznych.

Na wstępie rozważań należy odnieść względem siebie kategorie światopoglądu i osobowości. Radziecki psycholog N. Tiepłow powiada, że "podstawową właściwością osobowości człowieka jest jego światopogląd"¹⁴. W stwierdzeniu tym jest wiele racji, aczkolwiek nie do końca można się z nim zgodzić. Faktem jest, że pogląd na świat jest ważnym elementem w strukturze osobowości. Światopogląd jest odbiciem w świadomości człowieka szeroko rozumianej rzeczywistości. Określa miejsce człowieka w tej rzeczywistości i wyznacza poprzez swoje funkcje cele, które człowiek ma zrealizować. Na drodze do osiągnięcia owych celów człowiek wykonuje różnego rodzaju czynności, składające się na jego działalność. W działalności tej wykorzystywane jest dotychczasowe doświadczenie człowie-

ka, które każdorazowo jest wzbogacane nowymi elementami poznawczymi, co z kolei powoduje powstawanie nowych doświadczeń i wzbogacanie starych. W trakcie zdobywania wiedzy i praktyki życiowej, na co wskazuje dynamika każdego działania, zachodzą określone zmiany w świadomości człowieka. Jeśli mamy do czynienia z przyrostem doświadczeń, możemy mówić o ich rozwoju.

Opisując koncepcję osobowości, wyznaczoną określonymi zjawiskami, np. unaukowanym światopoglądem, przyjąć należy pewne założenia co do tego, na czym polega ten rozwój. Rozważania o osobowości są rozważaniami o systemie, od którego własności zależy sterowanie całym, niezliczonym zbiorem mechanizmów, o systemie, dzięki któremu działalność człowieka nie stanowi luźnego nagromadzenia zmieniających się coraz to nowych czynności, lecz ma formę zorganizowaną; jest uporządkowana w większe całości - w działania, które z kolei składają się na aktywność życiową. Dlatego można powiedzieć - pozostając w zgodzie z definicją W. Szewczuka - że osobowość to centralny system integracji i regulacji czynności ludzkich. Duże znaczenie ma fakt, iż człowiek jest istotą aktywnie regulującą swoje stosunki ze światem za pomocą czynności, których podstawą są operacje myślowe. Zatem, osobowość jest systemem, którego szczególną formę egzystencji stanowi wymiana informacji z otoczeniem i przetwarzanie informacji na czynności praktyczne, przy czym jest ona zarówno odbiorcą informacji, jak też ich twórcą. Zakłócenie tej wymiany lub jej przerwanie prowadzi do ubożenia osobowości. Zaś jej prawidłowy przebieg oparty o mechanizmy regulujące, które powstają jako rezultat tworzenia się struktur poznawczych, może stać się bardzo ważnym źródłem gratyfikacji. Warto więc przyjrzeć się, jak wygląda sama regulacja.

Biorąc pod uwagę genezę i funkcjonowanie mechanizmów regulujących, można wyodrębnić dwa ich poziomy¹⁵:

- 1) poziom mechanizmów podstawowych,
- 2) poziom mechanizmów wyższych.

O ile poziom mechanizmów podstawowych oparty jest na doświadczeniach emocjonalnych i dotyczy początkowego okresu rozwoju osobowości, to poziom mechanizmów wyższych ma swoją późniejszą genezę, ponieważ oparty jest na hierarchicznie zorganizowanym systemie struktur poznawczych.

W rozważaniach nad współzależnościami unaukowanego światopoglądu i osobowości ważniejszy okazuje się poziom mechanizmów wyższych, jako że w strukturze początkowego okresu rozwoju osobowości występuje pogląd na świat, albo raczej obraz świata, lecz nie jest on jeszcze unaukowany. Dopiero w trakcie rozwoju ontogenetycznego pojawia się granica, od której światopogląd zaczyna się unaukować. Związane jest to m. in. z rozwojem myślenia abstrakcyjnego, które pozwala na poddawanie różnych faktów, w tym także naukowych, refleksji¹⁶.

Każdorazowo takiemu aktowi przemyślenia towarzyszy rozwój świadomości, powodowany zadziałaniem mechanizmów regulacyjnych. Proces tworzenia się tychże mechanizmów nie może obejść się bez dopływu informacji. Docierające zaś do człowieka informacje podlegają stopniowej organizacji, która tworzy sieć poznawczą. W każdej sieci poznawczej da się wyodrębnić:

- 1) poziom organizacji monokonkretnej,
- 2) poziom organizacji polikonkretnej,
- 3) poziom organizacji hierarchicznej¹⁷.

Właściwy człowiekowi poziom organizacji hierarchicznej informacji daje warunki do łączenia i integrowania różnorodnych sygnałów oraz czynności w jedną całość. Jest to zasługą procesów poznawczych organizowanych w ramach sieci poznawczej.

Rozważając kwestię sieci poznawczej, przedstawiłem pewne ogólne mechanizmy psychologiczne, które powtarzają się u wszystkich ludzi. Jednak trzeba mieć na uwadze to, że ludzie różnią się względem siebie nie tylko fizjonomią, ale przede wszystkim osobowością. Różnice te mogą wpływać na to, "jakie treści światopoglądowe i w jaki sposób zostaną przez indywidualum, jakim jest każda osobowość, wchłonięte. Różnice, któ-

re odgrywają pierwszoplanową rolę w procesie nabywania światopoglądu, to różnice w systemie motywacyjnym. Różne techniki motywujące mogą mieć szczególny wpływ na dobór taki a nie innych treści światopoglądowych"¹⁸. Pojęcie motywacji funkcjonuje w obrębie sieci poznawczej na poziomie hierarchicznej organizacji informacji. Udział procesów poznawczych w funkcjach motywów wymaga specjalnego podkreślenia, ponieważ od tego, jak człowiek widzi i rozumie świat, zależy stan jego motywów. Śmiało można stwierdzić, że motywy są motorem każdego działania, a każde racjonalne działanie ukierunkowane jest na określone zadanie. Często się zdarza, że na drodze do realizacji celu wyznaczonego motywami pojawiają się przeszkody, których człowiek nie potrafi usunąć. W takim przypadku mamy do czynienia z problemami¹⁹. Nie rozwiązane problemy mogą być źródłem frustracji.

Można określić trzy grupy następstw frustracji. Są to:

- 1) czynności, które wyładują napięcie wywołane przez frustracje,
- 2) liczne zmiany o charakterze destrukcyjnym w poznaniu i działaniu,
- 3) pewne tendencyjne zaburzenia interpretacji sytuacji, które bronią osobnika przed frustracją.

Człowiek, który doświadcza konfliktu motywów i związanych z tym frustracji tworzy sobie niezgodne z rzeczywistością schematy myślowe, interpretujące sytuacje tak, że znikają powody do konfliktu. Jest to typowy przykład działania mechanizmu obronnego, który pozornie zapewnia zaspokojenie motywu i broni przed frustracją. Skuteczność zmiany interpretacji sytuacji, jako środka usuwania frustracji, tłumaczy się rolą procesów poznawczych w regulacji stanu motywów.

Z tą szczególną rolą procesów poznawczych związana jest też i rola światopoglądu w regulacji zachowań ludzi. Rola ta może być poczwórna²⁰:

1. Światopogląd jako pewna, bardzo ogólna wiedza o świecie może wskazywać człowiekowi dalekie cele działania, tzn.

informować o tych stanach rzeczy, które mogą zaspokoić jakieś ważne jego motywy. Poza tym określa również rodzaje dróg, którymi należy dążyć do osiągnięcia tych celów.

2. Pewne treści światopoglądowe mogą zabezpieczyć pewne motywy przed frustracją, czyli pełnić rolę mechanizmów obronnych.

3. Pewne treści światopoglądowe mogą funkcjonować niezależnie od swych walorów poznawczych - ich wypowiedanie i występowanie w ich obronie może być środkiem osiągania zachowań innych ludzi (zachowania te zaspokajają jakieś motywy osobnika).

4. Pewne treści światopoglądowe mogą stawać się motywami.

Ukształtowany światopogląd, niezależnie od tego, jakie miejsce zajmuje w strukturze osobowości jednostki, ma regulujący wpływ na zachowanie się tej jednostki. Wpływ ten wiąże się z tym, że światopogląd - podobnie jak wszelka inna wiedza ogólna - umożliwia osobnikowi interpretację tego, z czym się styka, umożliwia rozumienie znaczeń obserwowanych faktów. Światopogląd, regulując zachowania ludzi, stale poddawany jest weryfikacji. Innymi słowy, światopogląd poddawany jest ciągłej zmienności. Zmienność struktury światopoglądu, jego treści, jest niezwykle ważną i pożądaną okolicznością dla rozwoju osobowości człowieka. Oczywiście mam tu na myśli taką zmienność, której cechami są zarówno przyrost ilościowy, jak i przyrost jakościowy.

Bardzo niekorzystnie na rozwój i kształtowanie osobowości wpływa zjawisko regresji²¹, które ma wiele przyczyn. Niekiedy podłoże regresji mogą stanowić frustracje i ich następstwa. Szczególnie niebezpieczny jest opisany wcześniej mechanizm obronny. Innym razem regresja ma swoją genezę w wyborze drogi dochodzenia do światopoglądu; chodzi tu o heteronomiczny sposób jego zdobywania. Poważną przyczynę regresji może też stanowić zjawisko dysonansu poznawczego²², o ile jednostka nie potrafi znaleźć drogi wyjścia z zaistniałej sytuacji lub ograniczyć jej oddziaływanie.

Pożądanym zjawiskiem zarówno osobowościowotwórczym, jak i światopoglądowotwórczym jest konsonans²³, z charakterystycznym dlań współbrzmieniem elementów poznawczych, czyli ich równowagą. Wówczas nie ma problemów z wyborem elementów poznawczych, jednocześnie następuje integrowanie tych elementów na poziomie hierarchicznej organizacji informacji w ramach sieci poznawczej. Zjawisko konsonansu jest niezwykle pożądane z powyższego punktu widzenia, lecz jednocześnie bardzo rzadko spotykane. Natomiast znacznie częściej mamy do czynienia z dysonansem poznawczym.

Bardzo ciekawym zjawiskiem, mogącym w różnorodny sposób wpływać zarówno na osobowość, jak i światopogląd, jest konformizm²⁴, z którym człowiek - jako twórca własnej osobowości - ma styczność przez całe życie. Szczególnie intensywne jego oddziaływanie występuje w okresie dojrzewania osobniczego, czyli w charakteryzującym się ciągłymi poszukiwaniami wieku młodzieńczym.

Konformizm można zdefiniować jako zmianę zachowania lub linii danego człowieka, spowodowaną rzeczywistym lub wyobrażonym naciskiem ze strony innego człowieka lub grupy ludzi²⁵. W zasadzie istnieją dwa powody konformizmu. Po pierwsze, jednostka subiektywnie dochodzi do przekonania, że jej postawa lub ocena pierwotna była błędna, więc przyjmuje aktualne wzory od innych ludzi, choć mogą być one negatywne. Po drugie, jednostka chce uzyskać w zamian za postępowanie pewną gratyfikację, np. uniknąć kary lub otrzymać nagrodę. Czynniki zaś posiadające wartość gratyfikacyjną bywają dwojakie - dodatnie i ujemne. Potrzeby zaspokajane są przez osiągnięcie pierwszych z nich, a uniknięcie drugich. Czynniki dodatnie określają się jako nagrodę, a ujemne jako karę.

Mechanizmy: kary i nagrody, obok mechanizmu naśladownictwa, są ważnymi czynnikami światopoglądowotwórczymi²⁶. Niekiedy oprócz nich wymienia się - także wpływający na kształtowanie światopoglądu - mechanizm sugestii²⁷.

Kara, nagroda, naśladownictwo i sugestia są strukturalnymi elementami konformizmu. Ich zadaniem jest wytworzenie pewnych postaw (ustosunkowań), które mają wyraźne zabarwienie emocjonalne. Takie ustosunkowania są sprzyjającym tłem do wszczęcia odpowiednich składników intelektualnych, stanowiących wiedzę o tym, jak należy postępować. Bardzo często konstruowanie takich intelektualnych organizacji dokonuje się na podstawie danych selektywnie dobranych lub wyraźnie fałszywych²⁸. Tak rozumiane składniki intelektualne mają pierwszorzędny wpływ na kształtowanie struktur intelektualno-emocjonalnych zwanych przekonaniem.

Światopogląd pojmować można jako uogólniony obraz świata, który powstaje w oparciu o szeroko rozumianą refleksję nad otaczającą rzeczywistością. Do niewielu spośród tych uogólnień dochodzi człowiek sam. Większość tego, co stanowi światopogląd człowieka, przyjmuje on w formie prawie gotowej z otoczenia. To przyswojenie zależy od tego, czego człowiek był uczony, a także w pewnym stopniu wynika z jego postaw życiowych i motywów postępowania. Inaczej mówiąc światopogląd człowieka pozostaje w związku z innymi elementami jego osobowości.

Określone cechy osobowości mogą sprzyjać przyjmowaniu danych treści światopoglądowych, ale nie decydują o ich akceptacji. Światopogląd jest bowiem uogólnieniem wiedzy o świecie i ona decyduje o jego treści. Formując się, sam wpływa na inne elementy osobowości, ponieważ spełnia określone funkcje w jej strukturze.

Światopogląd jako syntetyczny obraz otaczającej rzeczywistości, będący mniej lub bardziej zwartym systemem faktów naukowych, wartości, ocen i norm, określa stosunek człowieka do świata, wobec czego posiada charakter postawotwórczy. Każdy akt ustosunkowania się i wynikające z niego postępowanie, wiążą się z funkcjami światopoglądu²⁹, z których podstawowymi są: poznawcza, regulatywna, integracyjna i dynamiczna. Wymienione funkcje mają charakter wyraźnie osobowościowo-twórczy.

"Na uwagę zasługuje rola światopoglądu jako czynnika integrującego osobowość wokół określonych motywacji, daleko-
siężnych celów życiowych i naczelných wartości. Każdy czło-
wiek potrzebuje ukierunkowanych celów dla swojego życia, ży-
cie pozbawione takich celów staje się uciążliwe, rodzi wew-
nętrne konflikty i niepokoje, dezintegruje osobowość. Kie-
dy następuje zbieżność indywidualnych potrzeb i motywów z
osobistym światopoglądem, ten ostatni staje się siłą organi-
zującą działalność i dynamizującą życie jednostki. Występuje
tu zależność obustronna: potrzeby i motywy życiowe jed-
nostki wpływają na wybór i akceptację światopoglądu, przyję-
ty zaś światopogląd wpływa na stopień i sposób zaspokajania
potrzeb i realizacji owych motywów"³⁰.

Tworzenie celów życiowych, które byłyby osiągalne, mu-
si być oparte na znajomości otaczającej rzeczywistości. Im
znajomość ta jest lepsza, tym większe istnieje prawdopodo-
bieństwo, że wytyczone cele będą realne. Znajomość rzeczywi-
stości zależy od zakresu i poziomu wiedzy światopoglądowej,
uzależniona jest od stopnia, w jakim spełnia swoją rolę fun-
kcja poznawcza światopoglądu.

W trakcie działalności ukierunkowanej na wyznaczony cel,
ma znaczenie dynamizująca funkcja światopoglądu. Człowiek
tylko wtedy może zrealizować postawione sobie zadanie, kie-
dy jego osobisty światopogląd jest czynnikiem "aktywnym,
twórczym i zaangażowanym w procesie przekształcania świata
i samego siebie"³¹.

Z tej pozycji światopogląd jawi się bardzo ważnym ogni-
wem w systemie regulacji zachowań na linii człowiek - rzeczy-
wistość³².

Owa regulacja, o ile jej przebieg nie jest zakłócony,
sprzyja prawidłowej interpretacji zjawisk i budowaniu praw-
dziwego obrazu świata, a co za tym idzie, determinuje powsta-
wanie trwałych i prawidłowych przekonań. Tak rozumiane funk-
cje światopoglądu pozostają w ścisłej korelacji z funkcjami
osobowości.

"Z psychologicznego punktu widzenia możemy m. in. powiedzieć, że światopogląd selekcyjnie wszystko to, co do człowieka dociera ze świata zewnętrznego i określa sposób w jaki treści zewnętrzne doń docierają. Równocześnie decyduje on w znacznym stopniu o tym, jakie działania realizacyjne zostają podejmowane, określa cele jednostki i sposoby ich realizowania. Rozwój światopoglądu prowadzi do stawiania nowych celów, zwykle celów wyższego rzędu, stwarza warunki do dojrzałych i podług określonych zasad podejmowanych decyzji, wpływa na charakter, wolę, motywację, a w końcu na całą osobowość człowieka"³³.

Traktując światopogląd jako składnik osobowości, należy umiejscowić go w ramach określonej koncepcji jej struktury. W proponowanej przez W. Szewczuka koncepcji struktury osobowości wyodrębnić można następujące jej człony³⁴:

1. Oparte na poznaniu rzeczywistości cele, na które składają się światopogląd, plan życiowy i zamierzania.
2. Działalność realizacyjna, na którą składają się charakter, zdolności i działalność.
3. Mechanizmy samoregulujące, tj. samowiedza, sumienie i samokrytyka.
4. Wyznacznik dynamiki osobowości - temperament.

Wynika z powyższego, że światopogląd ma swoje miejsce w pierwszym członie struktury osobowości. Moim zdaniem, błędem jest zawężanie pola jego oddziaływania w obrębie osobowości tylko do aspektu teleologicznego. Światopogląd jako fakt psychologiczny ma nie tylko wymiar teleologiczny, ale przede wszystkim prakseologiczny i aksjologiczny. Natomiast jego wpływ na zmiany temperamentalne wymaga zbadania empirycznego. Dziś wiadomo tylko, że w trakcie rozwoju ontogenetycznego cechy temperamentalne podlegają rozwojowi (Czudnowski 1963). Przyjrzyjmy się więc bliżej, w jaki sposób przebiega rozwój osobowości wyznaczony unaukowanym światopoglądem.

Ilekroć myślimy o unaukowanym światopoglądzie, tylekroć kojarzy się on nam z wiedzą naukową, ciągle pogłębianą i aktualizowaną oraz weryfikowaną w praktyce, a także z przekonaniami opartymi na tej wiedzy. Jest to wiedza o ogólnych właściwościach i naturze rzeczywistości, o wszechświecie i prawach nim rządzących, o społeczeństwie i rzeczywistości społecznej, o roli i miejscu człowieka we wszechświecie, społeczeństwie i całokształcie bytu. Wreszcie jest to wiedza o znaczeniu dobra i zła, o kryteriach ich wartościowania i ocenia.

Tak szeroko rozumiana, ogarniająca wszystkie sfery życia człowieka wiedza jest ważnym składnikiem poznawczym każdej osobowości.

Człowiek w miarę rozwoju psychicznego zdobywa coraz szerszą orientację odnośnie swoich uzdolnień, zainteresowań, właściwości, temperamentu oraz możliwości. W związku z tym kształtują się aspiracje i dalekosiężne plany, postawy wobec pracy, ludzi, w końcu całej rzeczywistości. Człowiekowi pomaga w tym jego indywidualny światopogląd, który jako synteza wiedzy wzbogacona doświadczeniami jest pierwszorzędnym twórczym charakterotwórczym. Jednym ze składników charakteru człowieka jest "racja własna"³⁵, która zawiera w sobie elementy poznawcze. Wzmacnia ona spójność osobowości człowieka. W jej genezie leży m. in. zakres i poziom wiedzy światopoglądowej. Duże znaczenie ma jej wpływ na dobór kryteriów oceniających wartości moralne. Od tego, w jakim stopniu potrafi człowiek oceniać wartości i stosować się do nich, zależy wartość jego osobowości.

Unaukowany światopogląd jest czynnikiem, który w dużym stopniu wpływa na rozwój twórczych dyspozycji osobowości. Twórczość - zaaniem J. Szmyda - tkwi potencjalnie w każdej osobie i może być "jako zespół określonych dyspozycji w różnym stopniu realizowana w szeregu dziedzinach aktywności ludzkiej, zarówno praktyczny jak i duchowy. Idzie o twórczość uznaną w dzisiejszej nauce o człowieku za konieczność wpływającą z samej istoty

człowieka i z samej istoty ludzkiego życia"³⁶. W ogóle za twórczość uważa się najistotniejszy i najwyższy rodzaj aktywności człowieka. W światopoglądzie unaukowanym "tkwi najwięcej czynników stymulacji tendencji twórczych osobowości, mianowicie swoistych napięć poznawczych, sytuacji problemowych, pytań i niepokoju, wartościowań, niedosytu kontaktu z tym, co rzeczywiste a niepoznane, odważnej motywacji do wysiłku poznawczego i do świadomej i twórczej obecności w świecie"³⁷.

Rozwój każdej osobowości ukierunkowany jest na ukształtowanie osobowości twórczej, czyli takiej, która charakteryzowałaby się wysokim stopniem istotnej aktywności. W takim przypadku każdy z elementów osobowości musi rozwijać się harmonijnie. Możliwe to będzie tylko wówczas, kiedy osobisty światopogląd jednostki będzie determinantem jej sensu życia.

Z koncepcji struktury osobowości prezentowanej przez W. Szewczuka wynika, że każda osobowość w procesie poznawania rzeczywistości wyznacza sobie cele życiowe. Z kolei osobowość, aby osiągnąć wyznaczone cele, wchodzi na drogę działalności realizacyjnej, regulowanej przez mechanizmy samoregulacyjne. Niebagatelne znaczenie ma w tym światopogląd jako regulator zachowań.

Człowiek, aby jego życie miało sens, potrzebuje planu życiowego, zbudowanego w oparciu o znajomość otaczającej rzeczywistości oraz znajomość samego siebie, swoich zamiarów, intelektu, charakteru, zdolności, temperamentu, dojrzałości emocjonalnej, wreszcie aspiracji życiowych. Wiedza naukowa umożliwia człowiekowi poznanie samego siebie, a także rozwija jego zdolności, które przydają się w trakcie działalności życiowej. Wykorzystując swe zdolności jednostka jest w stanie postępować według określonych zasad. Zbiór takich zasad, hierarchicznie usystematyzowanych tworzy charakter człowieka.

W strukturze światopoglądu bardzo ważne miejsce zajmuje wiedza. Analogiczne miejsce w strukturze osobowości zaj-

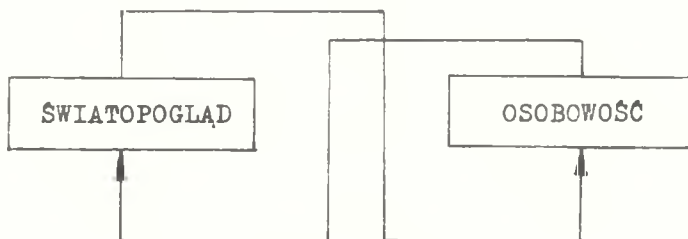
muje samowiedza. Józef Kozielecki pisze, że "integralnym składnikiem indywidualnego doświadczenia jest wiedza o samym sobie"³⁸. Człowiek dobrze znający siebie potrafi krytycznie oceniać nie tylko swoje cechy, ale także własną działalność. Zatem, samokrytyka ma regulujący wpływ na charakter i działalność człowieka. Niejednokrotnie też powoduje korekty w jego życiowym planie.

Można przyjąć, że unaukowany światopogląd jest po pierwsze - siłą wyzwalającą i nieustannie wzniecającą ludzką aktywność; po drugie - kierunkowskazem celowego, świadomego działania jednostki; po trzecie - niezawodną podstawą, na której człowiek będzie się mógł oprzeć w trudnych sytuacjach życiowych, a więc pozwalającą mu na konsekwentne wytrwanie w podjętych postanowieniach oraz na realizację powziętych decyzji.

Dzięki tym walorom staje się światopogląd unaukowany niezwykle wartościowym czynnikiem rozwoju osobowości ludzkiej.

Na współzależność światopoglądu i osobowości wskazują nie tylko funkcje tych zjawisk, ale i wspólne ich cechy. Istnieje również ścisła korelacja zmian w obrębie światopoglądu ze zmianami w strukturze osobowości. Można zatem stwierdzić, że między światopoglądem a osobowością istnieje ścisłe sprzężenie zwrotne. Światopogląd warunkuje kształtowanie osobowości, z drugiej zaś strony rozwijająca się osobowość ułatwia człowiekowi pracę nad samym sobą, umożliwia mu auto-edukację i autokreację, a więc m. in. także pogłębianie i unaukowanie światopoglądu.

Sprzężenie zwrotne pomiędzy światopoglądem i osobowością ilustruje model cybernetyczny.

W tym miejscu należy zastanowić się, jaki jest stopień efektywności powyższego sprzężenia zwrotnego.

Wcześniej przedstawiłem kilka zjawisk, które mają bezpośredni lub pośredni wpływ na kształtowanie się i rozwój zarówno osobowości, jak i światopoglądu. Chodzi tutaj o dysonans poznawczy, konsonans, konformizm i regresję. O ile pierwsze i ostatnie zjawisko ma wybitnie ujemny wpływ na rozwój osobowości i światopoglądu, to dwa pozostałe, konformizm i konsonans, są pożądane w tym względzie, z tym tylko zastrzeżeniem, że konformizm będzie nośnikiem pożądanych treści światopoglądowotwórczych i osobowościowotwórczych.

Tak więc, sama efektywność sprzężenia zwrotnego zależy od tego, w jakim stopniu człowiek potrafi zredukować działanie dysonansu poznawczego; w jakim stopniu wykorzysta on pozytywne zjawisko konsonansu; w jakim stopniu uzależniony jest od treści konformistycznych. Wreszcie od tego, w jaki sposób jednostka organizuje i wpływa na własną działalność poznawczą, co z kolei może eliminować zjawisko regresji. Duże znaczenie ma w tym przypadku sprawność sieci poznawczej. Na jej sprawność składa się wiele czynników. Najważniejsze z nich to: zakres i poziom wiedzy naukowej, na której opiera się światopogląd, trwałość przekonań, wielostronność doświadczeń i aktywność życiowa. Nie są to wszystkie aspekty wpływające na efektywność tego zjawiska, ale za to bardzo znaczące.

Ogólnie rzecz ujmując, związki między światopoglądem a osobowością, związki współzależności i zależności przybrać mogą co najmniej cztery formy:

1. Zdobywana w trakcie ontogenezy wiedza stanowi czynnik rozwoju światopoglądu. Sposób, w jaki spełniają swoją rolę funkcje światopoglądu, świadczy o jego jakości. Spełnianie przez funkcję światopoglądu swojej roli nie może być obojętne dla rozwoju osobowości.

2. Unaukowany światopogląd wpływa bezpośrednio na postępowanie człowieka. Postępowanie to przetwarzając się i utrwalając wpływa z kolei pośrednio na kształtowanie się struktur osobowościowych.

3. Jednostki o określonym światopoglądzie charakteryzują się właściwą sobie aktywnością. Aktywność ta przyczynia się do powstawania określonych schematów działania, co wtórnie wpływa na kształtowanie się struktur osobowościowych.

4. Mechanizmy osobowościowe, w zależności od swoich funkcji integracyjnych i regulacyjnych, same w sobie posiadają wartości światopoglądowotwórcze, co pośrednio wpływa na rozwój światopoglądu.

Reasumując należy stwierdzić, że światopogląd unaukowie-ny spełnia w strukturze osobowości wiele pożądaných funkcji. Niektóre z nich, mające fundamentalne znaczenie we wzajemnym oddziaływaniu na siebie unaukowanego światopoglądu i osobowości starałem się tutaj przytoczyć. Znajomość i rozumienie "tych funkcji ma ogromne znaczenie społeczne, zwłaszcza z punktu widzenia wielostronnie pojętej praktyki wychowawczej i wysiłków nad prawidłowym kształtowaniem ludzkiej osobowości oraz postaw życiowych i społecznych współczesnego człowieka"³⁹.

ZAKOŃCZENIE

Światopogląd unaukowany człowieka jest wytworem jego ontogenetycznego rozwoju. Kształtowanie się i rozwój osobistego, unaukowanego światopoglądu dokonuje się podczas życia jednostki - ma charakter ciągły, nigdy się nie kończy. Człowiek w trakcie ontogenezy zdobywa coraz to nowszą wiedzę o świecie i o sobie samym. Chcąc zachować jasny obraz rzeczywistości często poddaje dewaluacji dochodzące do niego informacje. Duże znaczenie w tym względzie przypisywałbym światopoglądowi jako regulatorowi ludzkich zachowań. Informacje dopływające do człowieka podlegają procesom porównywania z informacjami wcześniej zakodowanymi, wobec czego podstawowe znaczenie w procesie unaukowania się osobistego światopoglądu jednostki mają procesy myślowe.

Światopogląd unaukowlony jest zjawiskiem historycznym, a więc zależy od stanu wiedzy ludzkiej na danym etapie rozwoju społecznego. Kształtuje się on na gruncie poznawania poszczególnych dziedzin obiektywnej rzeczywistości oraz poprzez ujmowanie wyników badań nad rzeczywistością w coraz to bardziej ogólne i zwarte systemy pojęć.

W poznawczym ujęciu problematyki osobowości, gdzie osobowość rozumie się jako centralny system regulacji i integracji czynności ludzi, relacja światopoglądu do osobowości jest oczywista.

Światopogląd traktuje się obok innych elementów struktury osobowości, takich jak plan życiowy, zamiłowania, charakter, zdolności, samowiedza, sumienie i samokrytyka - jako część składową tej struktury. Nie bez znaczenia dla rozwoju cech osobowości pozostaje unaukowanie się osobistego światopoglądu.

W procesie kształtowania osobowości wyodrębnić można trzy zasadnicze etapy, w których światopogląd odgrywa decydującą rolę. Pierwszy z tych etapów polega na gromadzeniu wiedzy o świecie, koniecznej do kształtowania przekonań. Drugi etap polega na przekształcaniu wiedzy w przekonania oraz na formowaniu naukowego światopoglądu. Trzeci etap polega na wychowaniu moralnym, tj. na przekształcaniu poglądów i przekonań w praktykę.

Prawidłowy rozwój i kształtowanie unaukowlonego światopoglądu ma ogromne znaczenie z osobowościowotwórczego punktu widzenia, toteż podstawowym zadaniem nauczycieli i wychowawców, na każdym szczeblu edukacji, jest czuwanie nad przebiegiem procesu unaukowania światopoglądu uczniów.

PRZYPISY

¹Cyt. J. Reykowski, Osobowość jako centralny system regulacji czynności, w: T. Tomaszewski, Psychologia, Warszawa 1977, s. 765.

- ²J. Pieter, Wstęp do nauki o osobowości, Katowice 1969, s. 16.
- ³W. Stern, Allgemeine Psychologie auf personalistischer Grundlage, Haag 1957, s. 247.
- ⁴N. Tiepłow, Psychologia, Warszawa 1955, s. 16.
- ⁵G. W. Allport, Personality. A Psychological Interpretation, New York 1937, s. 112.
- ⁶W. Szewczuk, Psychologia, t. 2, Warszawa 1975, s. 261.
- ⁷M. Rozental, P. Judin (red.), Krótki słownik filozoficzny, wyd. rosyjskie, Warszawa 1955, s. 655.
- ⁸L. Kołakowski, Światopogląd i życie codzienne, Warszawa 1957, s. 30.
- ⁹W. Okoń, Proces nauczania, Warszawa 1954, s. 141.
- ¹⁰T. Kotarbiński, Filozofia i jej nauczanie. Wybór pism, Warszawa 1958, s. 457.
- ¹¹J. Szmyd, Rozwój osobowości a światopogląd, w: J. Lipiec, Świadomość i rozwój, Kraków 1980, s. 506.
- ¹²L. Nowak, U podstaw marksistowskiej aksjologii, Warszawa 1974, s. 44.
- ¹³Z. Cackowski, Ciągłość i nieciągłość ludzkiego poznania, "Studia Filozoficzne" 1977, nr 2, s. 12.
- ¹⁴B. Hornowski, Psychologiczne podstawy kształtowania się poglądu na świat dzieci i młodzieży, Poznań 1959, s. 59.
- ¹⁵J. Reykowski, Osobowość jako centralny system regulacji czynności, w: T. Tomaszewski, Psychologia, Warszawa 1977, s. 772.
- ¹⁶Por. z definicją światopoglądu J. Szmyda, s. 191.
- ¹⁷K. Obuchowski, Kody orientacji i struktura procesów emocjonalnych, Warszawa 1970, s. 97.
- ¹⁸J. Reykowski, Światopogląd jako fakt psychologiczny, "Euhemer. Przegląd Religioznawczy" 1958, nr 5/6, s. 7.
- ¹⁹Zob. J. Kozielski, Rozwiązywanie problemów, Warszawa 1968.

- ²⁰J. Reykowski, Światopogląd..., op. cit., s. 4.
- ²¹Regressio (łac.) - cofanie się.
- ²²E. Aronson, Człowiek istota społeczna, Warszawa 1978, s. 134.
- ²³Tamże, s. 130 - 192.
- ²⁴Tamże, s. 43 - 49.
- ²⁵Tamże, s. 43.
- ²⁶O mechanizmie kary i nagrody oraz naśladownictwa i sugestii pisze J. Reykowski w artykule pt. "Światopogląd jako fakt psychologiczny" ("Euhemer" 1958, nr 5/6).
- ²⁷Tamże, s. 6.
- ²⁸Tamże, s. 6.
- ²⁹Por. J. Szmyd, Rozwój osobowości..., op. cit., s. 506 - 510.
- ³⁰J. Reykowski, Z zagadnień psychologii motywacji, Warszawa 1977, s. 228.
- ³¹J. Szmyd, Rozwój osobowości..., op. cit., s. 508.
- ³²J. Szmyd, Życiowe i osobowościowotwórcze funkcje światopoglądu jako problem badawczy, w: J. Lipiec, Nauka i światopogląd, Kraków 1979, s. 249.
- ³³Tamże, s. 246.
- ³⁴W. Szewczuk, Psychologia, t. 2, Warszawa 1975, s. 264.
- ³⁵Zob. Z. Siwek, Światopogląd jako składnik osobowości, Zesz. Nauk. UJ, Prace psychologiczno-pedagogiczne, z. 21, s. 7 - 26.
- ³⁶J. Szmyd, Rozwój osobowości..., op. cit., Kraków 1980, s. 509.
- ³⁷Tamże, s. 509.
- ³⁸J. Kozielecki, Psychologiczna teoria samowiedzy, Warszawa 1981, s. 416.
- ³⁹J. Szmyd, Rozwój osobowości..., op. cit., s. 510.

BIBLIOGRAFIA

- Allport G. W., *Personality. A Psychological Interpretation*, New York 1937, H. Holt.
- Aronson E., *Człowiek istota społeczna*, Warszawa 1978.
- Borucka Arctowa M., *Wybór tekstów z psychologii społecznej dla studentów wydziału prawa i administracji. Skrypty uczelniane UJ, Kraków 1978.*
- Encyklopedia Wychowania*, t. 3, Warszawa 1938.
- Godlewski J., *Kontrowersje wokół światopoglądu*, Warszawa 1980.
- Hornowski B., *Psychologiczne podstawy kształtowania się poglądu na świat dzieci i młodzieży*, Poznań 1959.
- Kożakowski L., *Światopogląd i życie codzienne*, Warszawa 1957.
- Kotarbiński T., *Filozofia i jej nauczanie*, Warszawa 1958.
- Kozielecki J., *Koncepcje psychologiczne człowieka*, Warszawa 1976.
- Kozielecki J., *Psychologiczna teoria samowiedzy*, Warszawa 1981.
- Kozielecki J., *Rozwiązywanie problemów*, Warszawa 1968.
- Kozielecki J., *Zagadnienia psychologii myślenia*, Warszawa 1966.
- Lipiec J. (red.), *Nauka i światopogląd*, Kraków 1979.
- Lipiec J. (red.), *Świadomość i rozwój*, Kraków 1980.
- Mądrzycki T., *Psychologiczne mechanizmy kształtowania się postaw*, Warszawa 1970.
- Nowak L., *U podstaw marksistowskiej aksjologii*, Warszawa 1974.
- Nowak S. (red.), *Teoria postaw*, Warszawa 1973.
- Nuttin J., *Struktura osobowości*, Warszawa 1968.
- Obuchowski K., *Kody orientacji i struktura procesów emocjonalnych*, Warszawa 1970.
- Okoń W., *Proces nauczania*, Warszawa 1954.
- Pieter J., *Wstęp do nauki o osobowości*, Katowice 1969.
- Poniatowski Z., *Przyrodoznawstwo a światopogląd*, Warszawa 1968.
- Przetacznikowa M., *Rozwój i wychowanie dzieci i młodzieży w wieku szkolnym*, Warszawa 1967.
- Reykowski J., *Motywacja, postawy prospołeczne a osobowość*, Warszawa 1979.
- Reykowski J., *Światopogląd jako fakt psychologiczny*, "Euhermer" 1958, nr 5/6.